

ATAD

Makale Türü: Kitap İncelemesi

Geliş Tarihi: 21.12.2022

Kabul Tarihi: 25.12.2022

Article Type: Book review

Submitted: 21.12.2022

Accepted: 25.12.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1222579>

Esmâ TÜRKUÇAR¹

Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.*

Ramazan Erhan Güllü, 2013 senesinde “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Tutumu” teziyle doktorasını tamamlamış ve üzerinde incelemede bulunacağımız “Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)” isimli kitabını 2015 senesinde yayınlamıştır.

Kitabın konusu ve bahsi geçen asıl mesele Berlin Antlaşmasının imzalanmasından Lozan Antlaşmasına kadar giden süreçte Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan İstanbul Ermeni Patrikhanesinin, Ermeni sorununa karşı nasıl bir tutum izlediği üzerinedir. Buna bağlı olarak meydana gelen olaylar sonucunda patrikhanenin, devlet kurumlarıyla veya Ermeni cemaatiyle ilişkileri ve yaşananlara karşı tutumu kitabın

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, esmaturkucar01@gmail.com. ORCID
<https://orcid.org/0000-0001-9899-5904>

araştırma konusunu oluşturmaktadır. Genelin aksine eserde siyasi alanda Ermeni Sorunu üzerinde bir çözüml veya ispat amacı güdülmeyerek tarafsız bir tavır sergilenmeye çalışılmıştır.

Çalışma kronolojik olarak patriklik makamının değişimlerine göre konuyu ele almıştır. Kitapta patriklik dönemleri ayrıntılı olarak ele alınan kişiler: Nerses Varjabedian, Artin Vehabedian, Horen Aşıkıyan, Mateos İzmirliyan, Mağakya Ormanyan, Yeğişe Turyan, Ohannes Arşaruni ve Zaven Der-Yeğyayan'dır. Daha sonra genel ve kısa bir alanda Cumhuriyet dönemi patriklerinden de bahsedilmektedir.

Kitabın giriş bölümünde amaç, yöntem ve kaynak tahlilinden bahsedildikten sonra Ermeni kilisesinin tarihi, İstanbul Ermeni Patrikhanesinin kuruluşu ve son olarak Eçmiyazın Katoğikosluğu ile İstanbul Ermeni Patrikhanesi arasındaki ilişkilerden bahsedilmektedir. Altı bölümden oluşan kitabın ilk bölümünde Osmanlı Devletindeki Ermenilerin Tanzimat öncesi ve sonrası dönemlerdeki sosyal, dini, idari ve hukuki durumlardan bahsedilirken ağırlıklı olarak "Ermeni Milleti Nizamnamesi" ve bu nizamname sonucu oluşan değişiklikler üzerinde durulmaktadır. Buna ek olarak misyonerlerin patrikhane ve halk üzerindeki etkisinden de bahsedilmiştir.

İkinci bölümde ise Ermeni sorununun Berlin Kongresiyle uluslararası boyuta taşınmasını ve buna bağlı olarak patrikhanenin tutumu üzerinde durulmaktadır. Böylelikle Osmanlı Devleti, Ermeni Sorununun sadece kendi iç sorunu olmadığını onaylamıştır. Bu kongre sonrasında silahlı komiteler ve cemiyetlerin kuruluşu meydana gelmiştir. Son olarak bu bölümde Nerses Varjabedian ve Artin Vehabedian'ın patriklik dönemlerinden bahsedilmiştir.

Üçüncü bölümde ilk kez silahlı eylemlerden bahsedilmektedir. Horen Aşıkıyan'ın patriklik dönemi üzerinde durulan bölümde komitecilerin patriğe karşı baskısını ve Osmanlı Devlet memurları ile ılımlı iletişim

içinde olması sebebiyle uğradığı suikastları içermektedir. Bu tehditler karşısında patrik çoğu kez istifa etme talebinde bulunduysa da komitecilerin güçlü olduğu ve istediklerini aldıkları imajı verilmemesi için Sultan Abdülhamit bu istifaları geri çevirmiştir. Komitecilerin baskısı ve suikastlarına rağmen Aşıkyan Efendi daima halka devlete bağlı kalınması gerektiği temennilerinde bulunmuştur.

Dördüncü bölüm genel olarak komitecilerin faaliyetlerinin arkasından yaşanan Hristiyan-Müslüman çatışmalarını içermektedir. Patrik Mateos İzmirliyan döneminde bu gerginlikler daha da artmış ve patrik tavırları dolayısıyla görevden alınarak Kudüs'e sürgün edilmiştir. İzmirliyan döneminde yaşanan Bab-ı Ali Nümayişi, Ermeni sorunun önemli boyutlara geldiğinin göstergesidir ve Hristiyan-Müslüman çatışması daha da alevlenmiştir. Sürgün dönemlerinde komitecilerle iletişim imkânı bulan İzmirliyan daha sonra tekrar patriklik görevine geri gelecektir. Ancak bu kargaşa ortamında halkı sakinleştirmeye çalışan yeni Patrik Mağakya Ormanyan'da padişahla olan ılımlı ilişkileri nedeniyle patrik Aşıkyan gibi suikastlara uğramıştır.

Beşinci bölümde Mateos İzmirliyan'ın Eçiyazin Katoğikosluğuna seçilmesi ve Patrik Yeğişe Turyan, Patrik Ohannes Arşaruni ve Patrik Zaven Der-Yeğyayan'ın dönemlerini içermektedir. Yeğişe Turyan döneminde yaşanan Adana Olaylarına karşı patrikhanenin tutumundan ayrıntılı olarak bahsedilmektedir. Adana olayları, karışıklık, çatışma ve öldürme olaylarıyla sınırlı kalmamış ve çıkarılan yangınlar, yapılan yağmalar nedeniyle Adana tam bir harabeye dönüşerek çevre illere de sıçramıştır. Patrikhane yaşananlardan Yıldız Sarayının düzenlediği meşrutiyet düşmanlarını ve irtica yanlılarını sorumlu tutuyor ve devleti ise gerekli önlemleri almadığı için eleştiriyordu. Yazarın verdiği bilgiler arasında Adana olaylarında görüldüğü üzere sadece Ermeni halkın değil Müslüman ve Rum halkında ceza alması devletin tek taraflı bir tutum

izlemediğinin kanıtı niteliğindedir. Ohannes Arşaruni patriklik döneminde ise Vilayat-ı Şarkıyye’de asayiş problemlerinin devam ettiği belirtilerek bu konu üzerinde durulmuştur. Sonrasında bu gerginliklere çözüm aranmaya başlanmış ve ıslahatlar yapılması istenmiştir. Kirkor Zohrap Efendi vasıtasıyla sunulan layiha ve Meclis-i Vükela’nın görüşmeleri sonucunda alınan kararlar hükümete sunulmuştu. Bu taleplerin çoğu ise kabul edilmiştir. Hükümetin zorunlulukla talepleri kabul edildiği tahmin edilmektedir çünkü bu talepler sonucunda alınan kararların ve hükümlerin Meşrutiyet ile tamamen zıt olması aslında yaşanan bu çaresizliği göstermektedir. Bunlardan dışında bölümde Sevk ve İskân kanunu sırasında patrikhanenin tutumundan bahsedilerek “Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi” hakkında bilgileri de içermektedir.

Son bölümde ise 1863 nizamnamesine yeniden dönüş, Ermeni-Rum patrikhaneleri arasındaki ilişkiler ve patrikhanenin Kuvayı Milliye’ye karşı faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Patrik Zaven Efendi’nin değişen tutumu sonrasında milli kuvvetlere yakınlaşma çabalarını ve patrikliğinin sona ermesini içerir. Son olarak Lozan Antlaşması sürecinde patrikhanenin tutumu üzerine incelemelere yer verilmiştir. Son söz ve değerlendirme kısımlarında da Lozan Antlaşması ile patrikhanenin değerşen idari yapısından ve günümüze kadar ki İstanbul Ermeni Patrikhanesinden bahsedilmektedir. Değerlendirme bölümünün ardından kaynakça ekler ve dizin başlıklarıyla kitap sonlandırılmıştır.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Devleti açısından ülkedeki Ermenilerin temsilcisi olarak kabul edilmiş ve bu nedenle Osmanlı Devleti Ermeni sorunlarında Patrikleri kendilerine muhatap almışlardır. Patriklere yüklenen bu siyasi güç liderlik çatışmalarını da beraberinde getirmiştir. Siyasi mücadelenin içinde yer alan bu makam, Ermeni cemaatleri ve Osmanlı Devleti arasında kalmıştır. Kitabın araştırma

alanları içerisinde bulunan Artin Vehabedyan ve Horen Aşıkyan, Ermeni cemaatlerinin baskısını kabul etmemişlerdir. Daima Ermeni haklarını ve halkı savunmayı hedef belirlemişlerdir. Ancak diğer patrikler Ermeni cemaatlerinin etkisi altında kalmıştır. Buna rağmen II. Abdülhamit nizamnameyi tamamen yürürlükten kaldıramadığı için nizamnameye bağlı kurumları yavaşlatma yolunu seçmiştir. Yaşananlar karşısında patrikhane ve patriklerin tutumları, Ermeni komitesinin patrikhane üzerindeki baskısını ve Ermeni silahlı hareketinin ulaştığı doruk noktasını açıkça gözler önüne sermektedir.

Yazar sadece yaşanan sorunlara değil aynı zamanda Osmanlı yönetiminde ki yanlışlara da değinerek eleştirel bir tutum izlemektedir. Nitekim II. Meşrutiyet döneminde hedeflenen “Osmanlı Vatandaşlığı”, ters etki yaparak Osmanlı düşmanı bir azınlık nesillerin yetişmesine olanak sağlamıştır. “Ermeni Milleti Nizamnamesi” ile gayesine ulaşan Ermeni toplumunun sekülerleşme süreci zamanla millileşme düşüncesine evrilmiştir. Bu durumda Osmanlı Devleti’nin “Osmanlı Milleti” oluşturma hedefini sonuçsuz bırakmıştır. Osmanlı Devleti’nin Ermeni sorunu üzerinde eleştirildiği husus ise doğu vilayetlerinde yaşanan Kürt-Ermeni mücadelesine bir son verilememiş olmasıdır. Mütareke ve işgal dönemlerinde bir nevi intikam düşüncesiyle komitecilerin etkisinde ki patrikhane, devlet aleyhinde bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Önceleri el altından gerçekleştirilen bu faaliyetler artık açıktan yapılmaya başlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin ilanı sonrasında ve günümüze kadar ki süreçte patrikhane, karşısına çıkan problemlere rağmen daha ılımlı ve birleştirici politikalar izlemiştir. Eser Osmanlı dönemindeki ve Türkiye Cumhuriyeti dönemi patrikhanenin hakları ve görevleri üzerindeki değişiklikleri de inceleyerek takip ettikleri politikalarında açıkça görülmesini sağlamıştır.

Eserde Patrikhanenin Ermenistan Hükümeti ile olan iletişimleri de incelenmiştir. Ermenistan hükümeti patrikhaneye temsilciler göndererek Osmanlı Hükümeti ile nasıl bir ilişki içerisinde olunması gerektiği hakkında tavsiyelerde bulunuyordu. Bu tavsiyeler içerisinde Rumlar ve Ermeniler arasında bir birliktelik oluşturulması da yer almaktaydı. Önceleri sıkı ilişkiler içerisinde bulunmayan bu milletler ortak menfaatler için artık bir arada kararlar veriyorlardı. Bu birliktelik mütareke döneminde başlayarak kısa sürede Anadolu'daki Hristiyan din adamları vasıtasıyla ülkenin her alanına yayılmıştır. Artık bu milletler aralarında imzaladıkları antlaşmalarla devletten toprak isteklerinde bulunmaktaydılar. Ermeni sorunu üzerindeki Rum desteğini ve etkisini yazar "Ermeni-Rum Patrikhaneleri İlişkileri" başlığı altında detaylı olarak inceleyerek bu önemli konu üzerinde de durmuştur.

Yazar Ermeni Sorununu Patrikhane üzerinden işleyerek nitelikli bir eser meydana getirmiştir. Nitekim Patrikhanenin yaşanan çatışmalar karşısındaki tutumuna da yer vererek dönemin çok önemli olaylarını da içerisine almıştır. Konu başlıkları ve alt başlıklar kronolojiye uygun ve konu bağlantısından kopmayarak detaylı bir şekilde oluşturulmuştur. Anlatımın akıcılığının bozulmaması için bahsedilen belgelere ve kişilere ekler kısmında ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Patrikler ve incelenen tarihler arasında bahsi geçen kişilerin fotoğrafları ve orijinal metinlerin fotoğraflarının ekler kısmında yer alması konuyla derinlemesine ilgilenen kişiler için faydalı olarak, akılda kalıcılığın artmasına olanak sağlamıştır. Nüfus ve patriklerin isteklerini, hak taleplerini içeren bilgilerin tablo halinde verilmesi verileri güçlendirerek yazarın anlatımını desteklemiştir. Bu nedenle anlatım esnasında verilen tablolar, örnekler ve Osmanlı arşiv metinleri eserin güvenilirliğini arttırmaktadır. Ancak metin içerisinde transkript olarak verilen bazı layihalar, mektuplar ve metinler konunun akışını duraksatmıştır.

Son söz ve değerlendirme kısmında “Cumhuriyet Döneminde Görev Yapan Patrikler” başlığı altında Türkiye’deki İstanbul Ermeni Patrikhanesinin durumu ve tarihsel sürecinden bahsedilmiştir. Patrikhanenin Osmanlı yönetimi ve Türkiye Cumhuriyetinde de idaresi, yönetim şekiller ve hakları sürekli değişime uğramıştır. Bu değişimler sonucunda bugünde Ermeni Patrikhane’sinin idaresinde sadece ruhani unsurlar etkili olarak siyasi bir vasfı bulunmamaktadır. Patrikte sadece bir ruhani önder mevkiindedir. Buna ek olarak bu dönemlerde patrikhane, devletin tutum ve gücüne bağlı olarak devletle arasındaki ilişkilerde dikkatli olmuştur. Ancak tüm bunlar incelendiğinde patrikhanenin süreç karşısındaki tutumunu kesin ve genel bir şekilde değerlendiremeyiz. Kitap içerisinde verilen örneklerde göz önünde bulundurulduğunda Patriklerin bile görevleri süresince olaylara karşı sabit bir tutum sergilemedikleri görülmektedir. Yaşan her olay kendi çerçevesinde değerlendirildiği zaman patriklerin tutumlarında da bir yumuşama veya sertleşme olduğu aşikârdır. Bu nedenle bahsi geçen konular kendi çerçevesinde değerlendirilerek bir genellemeye tabi tutulmamalıdır. Bu nedenle yazar patrikliklerin görev sürelerini ve yaşanan gerginlikleri şartlara göre inceleyerek bu hususta başarılı bir tutum sergilemiştir. Günümüzde İstanbul Ermeni Patriği, diasporadaki Ermeniler içinde Türkiye’de bulunan Ermeniler içinde saygınlığını korumaya devam etmektedir.

Yazar EK:1 alanında Ermeni Patrikhanesi Ruhani Meclis Başkanı Sayın Başrahip Tatul Anuşyan ile 09.10.2012 tarihli görüşmesine de yer vererek bu sayede bir Ermeni rahibin konu üzerindeki düşüncelerini, tarihi bakış açısını okuyucuyla paylaşarak farklı bakış tarzlarının da görülmesine imkân sağlamıştır.

Eserin kaynakçası yeterli ve akademik düzeydedir. Yayınlanmış ve yayınlanmamış birçok Osmanlı arşiv belgelerinden faydalanılmıştır.

Bunlara ek süreli, resmi yayınlar ve dergiler de bulunmaktadır. Ana kaynaklar, tezler ve makalelerin yanı sıra hatıralar ve inceleme eserlere de yer verilmiştir. Bu açıdan kaynakçanın çeşitliliği, alan içerisinde araştırma yapan kişilere örnek ve destek niteliğindedir. Ele alınan konu her açıdan farklı alt başlıklar içinde detaylı bir şekilde incelenerek eserin amacına uygun bir sonuç elde edilmiştir. Yaşanan Ermeni olaylarında Patrikhanenin önemli bir rol oynadığını ve Osmanlı dönemi yıkılış sürecinden Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş sürecine kadar Ermenilerin ve Patrikhanenin dolaylı etkisini gözler önüne sermiştir. Yoğunluk olarak Patrikhane ve Patrikler hakkında bahsedilse de Osmanlı dönemi Ermeni sorunları, bu sorunların patrikhane üzerindeki etkisi, Patrikhanenin tarihsel değişimi ile gelişimi ve komiteciler üzerine araştırma yapan kişilerin güvenerek faydalanabileceği bir eserdir.

Genel olarak kitap bir bütün halinde değerlendirildiği zaman ayrıntılı içeriği ve konu işleyişi açısından alanı için faydalı ve değerli bir eserdir. İnceleme esnasında kitap içerisinde yanlış veya çarpıtılmış bilgilerin bulunmadığı görülerek, yazarın faydalandığı her kaynağı kitapta detaylı bir şekilde göstermiş olduğu da açıktır. Dil ve üslup bakımından gayet açık ve anlaşılır düzeydedir. Bu açıdan sadece alanın uzmanları veya araştırmacılar tarafından değil tüm okuyucu kitlesi tarafından anlaşılabilir nitelikte bir eserdir. Aynı zamanda yazarın okuyucuyu belli bir düşünceye yönlendirmeye çalışmıyor olması ve objektif bakış açısıyla kaynaklar üzerinden anlatımı eserin niteliğine katkı da bulunmuştur. Kitabın araştırma alanlarını kapsayan dönemler detaylı olarak inceleme alanına alınarak bu dönemler dışına çıkılmamıştır. Öncesi ve sonrası dönemlerde patrikhanenin hakları ve durumları hakkında kısa bilgiler üzerinden bahsedilmesi okuyucunun konuyu daha iyi kavrayarak günümüzle bağlantı kurabilmesini sağlamıştır.